

# Básnická tvorba vnútorného exilu

VLADIMÍR PETRÍK, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

Február 1948 prijala väčšina slovenských spisovateľov pozitívne; ako istú nádej, že budúce politické zriadenie bude sociálne spravodlivejšie a teda aj humánnejšie. Už vo voľbách roku 1946 veľa z nich volilo komunistickú stranu; príčin bolo viac. Od vzniku Československej republiky roku 1918 sa mnohí významní spisovatelia a umelci (najmä v Čechách) nadchli Veľkou októbrovou socialistickou revolúciou a budovaním socializmu v Sovietskom zväze. Keď sa v tridsiatych rokoch stala reálnou hrozba fašizmu, príklon intelektuálov ku komunistickým ideám ešte zosilnel. Týmto tendenciam napomohla aj svetová hospodárska kríza, hrozivo zväčšujúca rady nezamestnaných a podporujúca – aj na Slovensku – vystaňovalstvo. U nás sa ľavicovo a revolučne orientovaní autori zoskupili v davistickom hnutí, ktoré pretrvalo od polovice dvadsiatych rokov až do druhej svetovej vojny. Príslušníci DAVu (najmä Laco Novomeský) ideologicky ovplyvňovali mladšiu generáciu, napr. členov skupiny R 10 (Ročník 1910), kde patrili A. Matuška, M. Chorváth, J. Kostra, K. Bezek a niektorí ďalší. Skupina R 10 publikovala v DAVe a istý čas sa pokladala za „druhú davistickú generáciu“.

Roky vojnového slovenského štátu prerušili tieto tendencie a vyzdvihli na piedestál nacionálnu myšlienku. Slovenské národné povstanie a obnovenie Československej republiky roku 1945 (na nových ľudovodemokratických základoch) znovu otvorili cestu socialistickému ideálu, a hoci sa davistické hnutie na Slovensku už neobnovilo, jeho poprední členovia vstúpili do politiky, a tak sa program davistov začal realizovať aj politicky. Tento program si postupne začal na Slovensku osvojovať aj spisovateľský front, po februári 1948 už takmer manifestačne. Treba však povedať, že išlo o politické idey. K literárnemu programu (socialistický realizmus) sa väčšina spisovateľov, ale aj sympatizantov komunistickej strany, stavala ak nie odmietavo, tak s veľkou nedôverou. Všeobecne prevládol názor, že socialistický realizmus sa vyžil koncom tridsiatych rokov a netreba sa k nemu vracieť. Túto nechuť potvrdzovali aj diskusie o budúcej tvári slovenskej literatúry, napr. diskusia o tzv. anjelských zemiach v slovenskej próze, iniciovaná roku 1946 rozsiahlym článkom Jozefa Felixa v Eláne. V tejto diskusii sa prezentovali rôzne koncepcie (najviac sa hovorilo o „novom realizme“, Felix ho nazval „magickým realizmom“), no nik nenavrhol obnovu socialistického realizmu; ba tento termín sa v celej diskusii vôbec nevyskytol. A tak novej politickej moci po roku 1948 chvíľu trvalo, kým spisovateľov a umelcov vôbec presvedčila o tom, že jedinou tvorivou metódou bude socialistický realizmus.

Pravda, časť slovenských spisovateľov po roku 1945 (niektorí až po roku 1948) emigrovala do zahraničia a tam vytvorila druhé centrum slovenskej literatúry. Dôležité stredisko vydavateľských (ale aj ideových) aktivít bolo v Ríme (Slovenský ústav sv. Cyrila a Metoda), kde počas štyridsiatich rokov komunistickej totality vyšlo niekoľko stovák slovenských kníh, a to nielen beletrie, ale aj historických (a pseudohistorických) publikácií. Menšie vydavateľské centrá boli v USA, Kanade, Argentíne a inde. Spisovatelia, ktorí zo Slovenska emigrovali, patrili k prívržencom (a exponentom) ľudáckeho režimu,

viacerí sa – ako osvetoví dôstojníci a poľní kuráti – zúčastnili vojenského ťaženia do ZSSR (Rudolf Dilong, Ján Okál a i.), boli medzi nimi viacerí pracovníci Matice slovenskej (J. C. Hronský, Henrich Bartek, Mikuláš Šprinc a ďalší) či spisovatelia-kňazi. Z významných autorov, ktorí spoluvytvárali profil medzivojnovej slovenskej literatúry, emigrovali: J. C. Hronský, Milo Urban (eskortovaný roku 1945 na Slovensko a súdený ľudovým súdom), Andrej Žarnov (mal podobný osud ako Milo Urban, ale roku 1952 znovu emigroval do Spojených štátov), z mladších nadaný prozaik Pavol Hrtus Jurina a iní. Z príslušníkov tzv. katolíckej moderny emigroval Rudolf Dilong a Mikuláš Šprinc. Menej exponovaná časť kresťansko-nacionálne orientovaných autorov (napr. Valentín Beniak), z toho časť príslušníkov spomenutej katolíckej moderny (Janko Silan, P. G. Hlbina, Ján Haranta, Svetoslav Veigl, Ján Frátrik a ďalší) ostala na Slovensku; v rokoch 1945 – 48 vydávali svoje básnické zbierky a publikovali v periodikách (Verbum, Nová práca). Po februári 1948 sa pre nich vydavateľské podmienky zhoršili, až zanikli vôbec. Niektorým z nich sa obnovili koncom šesťdesiatych rokov, ale len na určitý čas. Milo Urban, ktorý sa za slovenského štátu angažoval politicky (šéfredaktor Gardistu), sa najväčšmi prispôbil novému režimu a už v päťdesiatych rokoch vydal román Zhasnuté svetlá (1957), ku ktorému pridal roku 1964 ďalší román Kto seje vietor; len normalizácia mu zabránila vydať tretiu časť trilógie Železom po železe (1996). Normalizácia odsunula všetkých spomenutých autorov znovu na samý okraj literatúry a kultúry, nielen, že im nedovolila publikovať, ale ich mená sa vytratil z hodnotení, učebníc i z literárnohistorických syntéz. Dvere do literatúry sa pre nich otvorili po novembri 1989. Vtedy sa dostali na verejnosť verše a básnické zbierky, vznikajúce desaťročia predtým. Väčšina z nich má náboženský charakter, ale nereaguje na politickú situáciu.

Výnimku tvorí niekoľko básní Janka Silana zo začiatku päťdesiatych rokov, v ktorých reaguje na prenasledovanie katolíckych kňazov, rušenie kláštorov a mníšskych reholí atď. Protestné tóny sa ozývajú aj v niektorých jeho „poaugustových“ veršoch. Táto časť Silanovej poézie vyšla knižne roku 1996 pod názvom **Katolícke piesne z Važca** (4. zv. Súborného diela), edične ich (ako celé Súborné dielo) pripravil Dr. Július Pašteka, ktorý je zároveň autorom rozsiahlych úvodných štúdií a komentárov. Janko Silan (1914 – 1984) patrí v rámci katolíckej moderny (spočiatku stál od nej bokom) k najtalentovanejším básnikom. Jeho poézia má „charakter integrálne bytostnej výpovede človeka a sú v nej prítomné aspekty etické a v širšom zmysle existenciálne“.<sup>1</sup> Ani ako básnik spirituálnych polôh nevyhol sa „stretnutiam“ so spoločenskou realitou a reagoval na ňu. („Pravda, nie je to poézia iba na ‚večné témy‘ a o večnosti, je to aj poézia časová v pravom slova zmysle.“<sup>2</sup>). Reagoval na ňu najmä v krízových či prelomových obdobiach, po roku 1948 aj po roku 1968: „V Katolíckych piesňach z Važca (zahrnujúcich básne z ‚pofebruárových‘ a ‚poaugustových‘ čias) dobové udalosti a okolnosti prinútili Janka Silana básnicky sa vyrovnávať s naliehavými javmi či otázkami časnosti, najaktuálnejšej domácej reality, s dôsledkami represívneho systému, v ktorom žil, pracoval, trpel, tvoril. Do

<sup>1</sup> HAMADA, M.: Čistá poézia a skutočnosť; Nad tvorbou P. G. Hlbínu. In: Hlbina, P. G.: Víno svetla. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1968, s. 155.

<sup>2</sup> KRAUS, C.: (doslov). In: Silan, Janko: Sám s vami. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1967, s. 107.

Katolíckych piesní z Važca sústredil poväčšinou básne, ktoré musel napísať, aby v reakcii na súveku neprajnú a nepriateľskú realitu bránil predovšetkým Cirkev a jej kňazov – teda ustanovizeň, ktorá po stáročia pozitívne ovplyvňovala naše národné dejiny a náš národný život.<sup>3</sup> Rezistentné pohyby bolo badať aj u iných príslušníkov katolíckej moderny a katolíckych básnikov vôbec, ale boli to väčšinou len osobné (teda neverejné) prejavy nesúhlasu. Na tieto aktivity si spomína Ján Frátrik: „Z času na čas sme sa po jednom po dvoch schádzali a navštevovali či už u Janka Silana vo Važci, na Bobote u P. G. Hlbinu, na Troch Sliáčoch u Joža Kútnika-Šmálova, u Jana Harantu vo Svinnej, kde sme preberali svoje plány, čítali si svoje rukopisy, navlhnuté z pivníc a začmudené z povál, hovorili o bratoch, ktorých neľútostný čas odvial...“<sup>4</sup>

O aké rukopisy išlo, J. Frátrik nehovorí, no bola to pravdepodobne „bežná“ básnická tvorba náboženského charakteru, ktorá v období socializmu nemohla legálne vychádzať a v ktorej nešlo o kritické vyrovnávanie sa so spoločensko-politickými faktmi, ako v Silanovom prípade, teda o prejav nesúhlasu. Jednou z aktivít, o ktorej sa zrejme na týchto stretnutiach hovorilo, bola príprava antológie z francúzskej poézie, ktorú chystali do tlače P. G. Hlbina a Ján Frátrik. Antológia mala názov **Pramene**, ale pretože prekladatelia zaradili do nej aj tvorbu francúzskych katolíckych básnikov (J. Frátrik spomína týchto: P. Claudel, Ch. Pégui, Louis Le Cardounel, Francis Jammes, Pierre Emanuel), vydavateľstvá z obavy pred cenzúrou odmietli antológiu vydať. Nepochybne prekážkou – možno hlavnou – boli aj mená samotných prekladateľov, režimom a kultúrnou vrchnosťou neakceptované. Škoda, že Ján Frátrik nehovorí v súvislosti s touto antológiou o rokoch, keď ich aktivita prebiehala. Aj komunistická totalita bola totiž deravá a boli obdobia, keď by sa bola mohla pravdepodobne realizovať. (Např. koniec šesťdesiatych rokov, keď vyšli výbery z básní aj viacerým autorom katolíckej moderny. Okrem Hlbinovho výberu Víno svetla vyšiel výber Jankovi Silanovi – Sám s vami – a bibliofília J. Frátrika Pramienky; J. Frátrik, ktorý nepatrí medzi „prominentných“ básnikov katolíckej moderny, vydával, možno s prekážkami, básnické knihy aj neskôr.)

O tých „prekážkach“ aj v súvislosti s inými básnikmi katolíckej moderny napísal: „A čo to bolo len křiku – až hysterických záchvatov, keď Hlbinovo dvojveršie: ‚studnička v poli zakalená / a my sme nútení z nej piť‘ omylom sa objavilo v tlači. Čo za vyšetrovanie prežíval riaditeľ tlačiarňi, keď si Janko Silan vlastným nákladom vydal pre svojich priateľov triptych – sotva 13-stránkový. A čo povedať, keď v mojej zbierke Sneží na lásku v poslednom ‚pustení‘ vyradili báseň Za dúhou – venovanú pri nedožitej sedemdesiatke P. G. Hlbinovi – len preto, že tam zaznel verš ‚nechajte konečne raz spievať vtákom...‘“ Frátrik ešte dokladá: „A takýchto prípadov a príbehov boli celé desiatky, mal ich každý katolícky autor odsúdený už vopred svojím menom a svojou tvorbou.“<sup>5</sup> Aj keď J. Frátrik hovorí všeobecne, určite bolo takých prípadov pomerne dosť. Treba však zdôrazniť, že tlačový dozor („cenzúra“) neobchádzal ani iných spisovateľov, nielen katolíck-

<sup>3</sup> PAŠTEKA, J.: V mlčaní neumlčaný. In: Silan, Janko: Katolícke piesne z Važca. Bratislava, Lúč 1996, s. 7.

<sup>4</sup> FRÁTRIK, J.: Slovenská katolícka moderna v premenách času. Žilina, Zrno 1994, s. 24.

<sup>5</sup> FRÁTRIK, J.: C. d., s. 26.

nych, že s ním mali do činenia mnohí autori, ktorí v socializme tvorili, bez ohľadu na to, či sa hlásili k ideálu kresťanstva, alebo marxizmu-leninizmu. Rozdiel bol len v tom, a tu mal Frátrik pravdu, že katolícki autori (povedzme príslušníci voľakedajšej katolíckej moderny) boli podozriví apriorne, pretože režim bol nielen protináboženský, ale ich pokladal aj za svojich politických nepriateľov. Slovo „klérofašistický“ malo veľmi široký rozptyl, pôsobilo globálne, teda aj v oblasti literárnej tvorby. Ďalší príslušník katolíckej moderny, básnik Ján Haranta vydal poslednú zbierku básní roku 1947 (V najkrajšej domovine), za socializmu (uvádza to J. Frátrik) „ako fotokópie vydal pre svojich priateľov ‚preskromné práce‘ Z druhého brehu (1973), Zlo kvetov (1972), Zastretý život, v ktorých sa ozvala nostalgia plná viery, ale aj rozpornosti a ťažkých vyznaní z bolestného detstva“<sup>6</sup>. Po viac ako dvadsaťročnej odmlke od vydania zbierky Láska smrť (1946) vrátil sa do „legálnej“ literatúry Svetoslav Veigl zbierkou básní Mesto na návrší (1968) a o ďalších dvadsať rokov výberom zo starších básní Pred ružou stojím nemý (1988). Až po roku 1989 začali členovia katolíckej moderny (ktorí ostali nažive) publikovať pravidelnejšie. Pololegalita, v ktorej žili štyridsať rokov, sa skončila návratom do literatúry a plnou osobnou rehabilitáciou.

Vráťme sa k Jankovi Silanovi a jeho „disidentským“ (Július Pašteka) básnickým textom. Silanove „disidentské“ verše majú väčšinou vročenie 1951, ich náplň prezrádzajú už názvy jednotlivých básní: **Hrdinom Cirkvi I., II.; Keď brali farárov; Padajú kňazi ako orechy; Ovečka naša obetná; Cesta pokory; V desnom sparne; Vyschli potoky a studne; Zamknuté dvere 1, 2;** a i. Po jednej „disidentskej“ básni skoncipoval Janko Silan aj v rokoch 1952 a 1953. Potom sa na desaťročie v tomto „žánri“ odmlčal. Básne, ktorými pokračoval v polovici šesťdesiatych rokov, sú rovnako „príležitostné“, tematicky viazané na jubileá a výročia. Majú charakter básnických gratulácií biskupom, kňazom, najmä tým, ktorých v päťdesiatych rokoch režim prenasledoval a žalárovalebo reminiscencií na historické postavy (Konštantín-Cyryl), inštitúcie či udalosti. I tu sa nájdú verše, ktorými Silan reagoval na spoločenskú realitu:

*„... nik sám sa nevykúpi  
z väzenia.  
To znamená:  
na také veci bola založená rehoľa.  
A či vari nebola?  
My sme ich všetky zrušili.  
A máme už len rušičky.  
A malé, malinkaté dušičky“*

(Óda na múdrosť. K 1100. výročiu smrti sv. Cyrila-Konštantína. 1969)

Je tu i báseň na Palachovu smrť, báseň s názvom Sloboda a pod., ale autor zostáva v oboch prípadoch vo všeobecnej rovine, rámcovanej kresťanským vierovyznaním a politický aspekt problému necháva bokom.

<sup>6</sup> FRÁTRIK, J.: Slovenská katolícka moderna..., s. 62.

Všimnime si bližšie Silanove básne z počiatku päťdesiatych rokov, v ktorých sa kriticky vyrovnáva s vtedajšími excesmi komunistického režimu. Akousi ouvertúrou k nim je báseň **List** z roku 1947, adresovaná biskupovi J. Vojtaššákovi (1877 – 1965). J. Vojtaššáka ako exponenta vojnového slovenského štátu zatkli už v máji 1945 na sedem mesiacov, po februári 1948 bol internovaný v biskupskej rezidencii, roku 1951 bol odsúdený vo vykonštruovanom procese za zradu republiky na 24 rokov väzenia. Roku 1963 ho amnestovali a dožíval v domove dôchodcov v Senohradoch. Silanov List je báseň k Vojtaššákovmu životnému jubileu (70 rokov). V nej prirovnáva Vojtaššákov životný osud k osudom apoštola Pavla (*„koľko ráz / väzenie, búrka, bitka, mráz“*) a oslovuje ho *„apoštol slovenský náš svätý“*. Režim, ktorý Vojtaššáka prenasledoval a neskôr odsúdil, vidí ako *„násilie divé vlkodlaka / čo zdeptať túži všetkých nás“*. Vojtaššák hlása kresťanskú lásku a ukazuje *„zblúdilym srdciam správny smer“*, ale neveriaci svet *„ju hlúpo vy-smieva“*. Tento svet je svetom *„obecného zmätku“*, ale tajomná ruka už píše:

*„Rozprášim háved' túto všetku,  
čo bezočivá je a nehy  
nemá ni lásky, dobroty  
tak ako zver a na úbehy  
sa budú strácať životy  
biedne na zhnitej sveta páke...  
A už sme vlastne v tejto biede  
a už sme vlastne v tejto mláke.“*

Silanov postoj je postojom veriaceho kresťana, zdanlivo neberúceho do úvahy „politickú“ stránku problému, napr. taký fakt, že biskup Vojtaššák neuznával obnovenú Československú republiku a verejne sa vyznal, že jeho prezidentom ostáva Dr. Jozef Tiso. Slovenský katolicizmus sa už medzi dvoma vojnami politicky angažoval cez HSLS a táto angažovanosť sa v rokoch slovenského štátu len zosilňovala. Slovenský katolicizmus bol teda vo veľkej miere aj **politickým fenoménom**. Na čele Slovenskej republiky bol katolícky kňaz, zodpovedný za jeho nedemokratickú politiku a za ideologickú a politickú blízkosť k fašistickej Tretej ríši. Už ľudovodemokratický režim (1945 – 1948) tvrdo postihoval tých (vrátane katolíckeho kleru), ktorí sa angažovali za slovenského štátu. A komunistický režim tieto postihy ešte znásobil, pričom sa neostýchal – aby mohol prívržencov zaniknutého slovenského štátu pozatvárať – vymýšľať nejestvujúce sprisahania proti Československej republike (nejaké individuálne akcie tu boli). Robil tak v podstate preto, lebo, ak si chcel zachovať zdanie demokracie a právneho štátu, nemohol za presvedčenie (náboženské či politické) nikoho odsúdiť. Pokiaľ ide o Janka Silana, mlčky možno predpokladať, že rovnako ako biskup Vojtaššák, aj on bol prívržencom slovenského štátu a mal vážne výhrady voči pomerom, ktoré sa u nás udomácnili po roku 1945. Svedčí o tom aj citovaná pasáž z básne List, kde vyslovil presvedčenie, že Boh musí potrestať takýto bezbožný svet (*„Rozprášim háved' túto všetku“*). Bol to svet, v ktorom panoval skôr Satan ako Kristus. Citované Silanove verše sú alúziou na Starý zákon, kde prísny Hospodin vždy potrestá tých, ktorí od neho odpadli. Ale v skutočnosti bol to zároveň svet (sme v roku 1947), v ktorom bolo nepochybne viac demokracie ako v bývalej

Slovenskej republiky. Tento moment však na Silanovej (a katolíckej?) strane zavážil len veľmi málo. Slovenský katolicizmus, ktorý sa pasoval za jediného legitímneho reprezentanta slovenského národa, sa nezmieril s tým, že ho po roku 1945 začal reprezentovať ktosi celkom iný a že zanikol slovenský štát ako záruka a vyjadrenie jeho suverenity; a to bez ohľadu na to, cez aký režim sa tento štát realizoval a bez ohľadu na to, aký režim ho vystriedal. Problém demokracie a vzťahu k nej uvádzam len preto, lebo bude o tom reč pri Smrekových básňach „vnútorného exilu“.

Z takýchto pozícií koncipuje Janko Silan aj svoje „disidentské“ verše zo začiatku päťdesiatych rokov, v ktorých odsudzuje prenasledovanie a zatváranie katolíckych kňazov či rozpúšťanie reholí. Tieto represívne akty chápe ako útok na cirkev (katolícku cirkev), ktorá sa ocitla „v okovách“. Ako sa má cirkev brániť? Janko Silan vyzdvihuje myšlienku utrpenia: utrpenie má posilniť jednotlivcov i cirkev ako takú. Už v citovanom Liste vyzdvihol túto myšlienku: „*Že len tak sa v nás Kristus zjaví / že len v tom je náš rozvoj zdravý, keď kríž mu pomáhame niesť...*“ Myšlienka, že trpieť znamená zvíťaziť sa prepletá všetkými Silanovými básňami z päťdesiatych rokov: „...*už vieš, čo všetko znamená / besnenie dravých? / Vystri si k láske ramená / buď ticho cirkev ranená / v kríži sa zjaví / a svitne úsvit spasenia / kol tvojej hlavy...*“ Utrpenie posilňuje, to je stála kresťanská výzva, z utrpenia vzíde cirkev ešte mocnejšia, ako bola predtým. Pozícia kresťana, kresťana katolíckeho vierovyznania, je pozícia trpiaceho pre Krista; poznáme to aj z filozofie J. C. Hronského, ktorý poľudštuje a heroizuje svojich hrdinov tak, že ich necháva trpieť (Jozef Mak, Andreas Búr Majster). Utrpenie vedie k Bohu. Teda nie vzbura, nie odpor, ale schopnosť znášať bolesť, „kríž“, ako ho znášal Kristus.

Ak chceme aspoň stručne zhodnotiť Silanove „disidentské“ básne (pokladáme ich za súčasť slovenskej poézie vnútorného exilu), musíme vyjsť z konštatovania, že Silan – tak ako ostatní autori katolíckej moderny – je básnikom, ktorý vychádza z faktu kresťanskej viery a tá je preňho a pre jeho poéziu ideovým horizontom, nepochybniteľným a všetko zasahujúcim. Preto protestuje najmä proti tým skutočnostiam komunistického režimu, ktoré postihovali katolícku cirkev a cez ňu náboženstvo. Ostatné totalitné prejavy nechával bokom. Aj forma jeho protestu je podmienená náboženstvom, nekáže vzburu, ale pokoru. O tom, že cirkev príkoria vydrží, nepochybuje, pretože prenasledovanie ju môže len posilniť. Je to kresťanská cesta: cez utrpenie k víťazstvu. Silanove básne nepochybnite vyjadrovali názor úplnej väčšiny katolíckych (možno aj iných) kňazov, ale aj tisícov veriacich, ktorí nemohli súhlasiť s brutálnymi zásahmi proti farárom, cirkevným hodnostárom a rehoľiam, čo v niektorých prípadoch dávali aj najavo tak, že svojich farárov bránili pred brachiálnou mocou. A už vôbec neverili režimovým argumentom o politických machináciách kléru napojeného na Vatikán. Potenciálny akčný rádius Silanových protestných básní bol teda pochopiteľne veľký; písal ich však do priechinka.

\* \* \*

Roku 1993 vyšla vo vydavateľstve Tranoscus zberka básní Jána Smreka **Proti noci** s podtitulom **Básne vnútorného exilu**. Smrekove básne, ktorými kriticky komentoval praktiky komunistickej moci, vznikali od februárových „udalostí“ až do polovice päťde-

siatyh rokov, a autor ich niekoľko desaťročí držal ukryté v osobnom archíve, pretože boli otvorenou vzburou proti totalite. Na rozdiel od Janka Silana, ktorého protest sa obmedzil na niekoľko básní, Smrekova kniha *Proti noci* ich obsahuje vyše stovky a niekoľko desiatok ďalších sa do knihy nedostalo. Smrekovo kritické stanovisko k režimu, vyjadrené aj básnicky, bolo teda intenzívne a trvalo takmer jedno desaťročie (1948 – 1956), v podstate dovtedy, kým mu komunistický režim neumožnil znovu legálne vydávať básnickú tvorbu (*Obraz sveta*, 1958); ani potom však Smrek svoj odmietavý postoj nezmenil, no už nepokladal za potrebné vyjadrovať ho cez poéziu. Aj tematický register Smrekových protestných básní je oveľa širší ako u Janka Silana. Smrek je tiež veriaci kresťan (v dvadsiatych rokoch absolvoval šesť semestrov ev. teológie) a nikdy sa nevzdal náboženského presvedčenia (svedčia o tom aj niektoré básne v knihe *Proti noci: V úžase, Kalich, Poslúcham, píšem, Hovorí Izaiáš, Ďakovanie, Sobota* a i.), záležitosti cirkvi a prenasledovanie kňazov (boli medzi nimi aj ev. duchovní) ho však neoslovili. Jeho kritika komunistického režimu má iné korene. Smrek je bytostný demokrat a trpí tým, že po februári 1948 komunisti demokraciu zlikvidovali. Ide tu teda o vyhranený občiansky postoj; ale nielen oň. Smrek si od začiatku uvedomoval, že v zmenenej spoločenskej situácii nebude môcť slobodne tvoriť, že to, čo sa vo februári 1948 stalo, znemožní skutočnú tvorbu. A tak ako sa jednoznačne vyjadril k podstate februárového prevratu („*Zbohom bud', sloboda...*“), tak hneď sarkasticky napadol „predajných“ básnikov, teda kolegov-spisovateľov, ktorí za misu šošovice predali svoj talent, a stali sa nevoľníkmi režimu (*Tým, čo dostávajú ceny, Je básnik napredaj?, Spolku spisovateľov-favoritov, Miesto diskusie so služobnými básnikmi* a i.). Napr. „*Z básnikov slobodných len paholci sú malí*“; v tomto duchu nesú sa všetky Smrekove básne proti režimistickým autorom. On sám odmieta slúžiť a chce si zachovať čistý štít.

Do Smrekovho protestu vstupuje aj osobný moment, jeho vlastná životná situácia a tento moment zostruje slová protestu. V jeho prípade sa o totalitnom režime nevyjadruje len bytostný demokrat, ale aj autor, ktorému tento režim znemožnil publikovať. Už od roku 1945 bola Smrekova situácia zložitá. Počas vojnového slovenského štátu redigoval (a vydával) mesačník *Elán*, ktorý sa stal určitou demokratickou alternatívou k „usmerňovanej“ kultúre, demokratickejším fórom, ako boli oficiálne časopisy (z kultúrnych orgánov možno k nemu prirátať *Lukáčovu Tvorbu* a *Živenu*, redigovanú vtedy Zorou Jesenskou; *Elán* mal medzi týmito časopismi dominantné postavenie). Roku 1940 sa však zúčastnil v Tatranskej Lomnici na známom ideologickom školení, propagujúcom národný socializmus ako sústavu, „ktorá najlepšie vyhovuje potrebám slovenského života...“<sup>7</sup>. Vyčítali sa mu aj osobitné čísla *Elánu*, vydané za vojny, talianske a nemecké. A po vypuknutí SNP bol jedným zo signatárov protipovstaleckého manifestu. Aj keď svoju pozíciu dokázal neskôr vysvetliť, predsa len sa mu tieto fakty vyčítali a zrejme aj preto sa mu nepodarilo včas obnoviť po roku 1945 *Elán* (na obnovenie čakal takmer rok); vychádzať začal až v januári 1946, no už vo februári 1947 zanikol definitívne. Roku 1946

<sup>7</sup> Citované podľa: CLEMENTIS, V.: *Odkazy z Londýna*. Bratislava, Obroda 1947, s. 280. Údaj je zo state *Literárne Slovensko*, kde autor na adresu Jána Smreka hovorí, že sa k režimistom v Tatranskej Lomnici „omylom a zrejme z naivity priplietol aj Ján Smrek“, s. 279.

začal totiž vychádzať dvojtyždenník Kultúrny život (ako orgán Vedeckej a umeleckej rady) a v povojnovom literárnom a kultúrnom prostredí postupne prevládla mienka, že Elán už dohral svoju úlohu a má ustúpiť iným, aj ideovo inak zameraným časopisom. V kultúrnej politike začali prevládať názory komunistických autorov a rozhodovali o nej komunistickí intelektuáli, opierajúci sa o autoritu Laca Novomeského, vtedy poverenika školstva a osvety. Tí nielen rozhodovali o záležitostiach kultúry (a literatúry), ale ju aj orientovali smerom na ZSSR. Kultúra mala vtedy svoju samosprávu (bola ňou spomenutá Vedecká a umelecká rada, na čele s Mikulášom Bakošom), no jej orientácia tiež vychádzala z princípov komunistickej kultúrnej politiky. Od Smreka sa vzdialili aj jeho bývalí priatelia, ktorých nekonformné názory za slovenského štátu uverejňoval v Eláne a pomáhal tak udržiavať ohniská slobodnejších názorov; konkrétne Laco Novomeský a Michal Chorváth. V jednej z básní v zbierke Proti noci im venoval verše:

*„Jeden druh môj básnickým bol lordom,  
druhý kritikom bol na Parnase.  
Teraz ich reč má len farbu bordó,  
nepatria už sebe. Patria mase.“*

(s. 7)

Ján Smrek citlivo vnímal už februárové „udalosti“ a venoval im (s nadpisom **Február 1948**) päť čerstvých záznamov. Prvé štyri sú datované 29. 2. 1948; piaty 22. 4. 1948. Už od zbierok Hostina (1944) a Studňa (1945) Smrek datoval všetky svoje básne (v oboch zbierkach dátumy aj uvádzal), lebo si uvedomoval, že postoje, ktoré v oboch totalitách zastával, majú byť podložené aj zodpovedajúcim časom. Takže všetky básne z knihy Proti noci majú presné dátumy. Záznamy s názvom Február 1948 sa začínajú strofoú:

*„Tak, stalo sa.  
Revolúcia nekrváva.  
Netiekla krv, len z môjho srdca.  
Preto tak nepevne mi sedí hlava.  
A moja myšlienka je tápajúca.“*

V druhom zázname sú aj tieto verše:

*„Ženú sa autá intelektuálov,  
ich lampy blýskajú, lebo je noc.  
A ľud?  
Ľud nastupuje do bulvárov,  
na rozkaz vzdelancov,  
tých, ktorí uchvátili moc.“*

Smrek teda pochopil februárovú „revolúciu“ správne, ako prevrat zhora. Intelektuáli, o ktorých je reč, to boli komunisti, členovia akčných výborov, obsadzujúci v Bratislave (dejisku Smrekových veršov), ale aj inde sekretariáty občianskych strán, redakcie ich novín, rozhlas a ďalšie dôležité centrá a budovy. Ľud – to boli robotníci, naorganizovaní z fabriek a závodov, alebo možno len milície, fungujúce už pred februárom 1948 ako



„ozbrojená päť“ robotníckej triedy. Z tejto pozície Smrek kritizuje komunistický režim v básňach, týkajúcich sa nielen uzurpovania moci, ale aj politických procesov, končiacich často popravami. Z viacerých básní znie zhrozenie z brutality režimu, ktorý upevňoval svoju moc vraždami:

*„Rozsudky smrti. Zase štyri boli.  
Počul som o tom večer, svet i ja.  
Ráno je. Stavajú sa šibenice.  
A sláviaci o tom nič nevedia.“*

(Slávičí spev, 10. 6. 1950)

Odpor k režimu mení sa u Smreka častejšie na odpor k človeku, ktorého prototypom je spolitizovaný súčasník. Už v prvom zázname o februári 1948 čítame: „*Nehľadám človeka, ni priateľa. / Čo je to človek? – nemám ho už rád. / Človek je brucho a matéria...*“ Takýchto vyjadrení je v Smrekových básňach veľa. Februárový zvrat navodzoval totiž okrem iného aj ilúziu materiálneho dostatku, ktorý vypukne, keď sa komunisti ujmú moci. Realizáciu komunistických ideí si teda Smrek – nie bezdôvodne – vysvetľoval najmä ako hmotné zabezpečenie človeka z ulice, občana, ktorý sa chce domôcť blahobytu. Sám vyznáva iné hodnoty, a preto pokladal tento cieľ za nízky. Odvrat od „človeka“ si kompenzoval novou príchýlnosťou *k prírode*. Rozumie si s vtákmi, kvitnúcimi stromami, rastlinami, Dunajom. Práve na pozadí básní zo zbierky *Proti noci* lepšie chápeme zmysel básní v už legálne vydanéj knihe *Obraz sveta* (1958), kde sa autor koncentroval na prírodu (prírodné motívy sú v podstate jediné) a vynechal z nej akúkoľvek problematiku, týkajúcu sa človeka, čo sa mu aj vyčítalo: „Ján Smrek sa totiž sústredil najmä na javy prírodného sveta, ignorujúc – na rozdiel od predošlých dvoch kníh *nočí planých* – človeka v jeho spoločenskom a duchovnom kontexte.“<sup>8</sup> V prírode totiž všetko plynie prirodzeným rytmom, bez deštruktívnych a ničivých zásahov človeka: drozd si spieva, dážd' prší a slnce hreje, aby mohla úroda dozrieť. Príroda je teda pre Smreka hodnotou nedotknutou režimom, protiváhou „ľudského“ sveta, kde vládne nenávisť a zloba, a teda výrazom prirodzeného toku života. Pre Smreka je zároveň „božou“ prírodou, vládnu tam božie, nie ľudské pravidlá a zákony. Smrekov príklon k prírode je zároveň príklonom k náboženstvu, ktoré ho zachraňuje z vyklbeného sveta. V básni *Slávičí spev* sa problém formuluje takto:

*„Sláviaci spievajú a človek mrie.  
Koho si, Bože, stvoril na svoj obraz?  
Kto sa Ti podobá, čo spievať vie,  
či ten, čo zomiera?“*

*Ja myslím, Bože,  
že Ty si vták a strom: si velebnosť.  
Podobu človeka si zavrhol  
a vstúpil vo spev vtáčí, v lúbeznosť.“*

<sup>8</sup> Encyklopédia Slovenských spisovateľov II. Bratislava, Obzor 1984, s. 119.

Spomenul som, že na týchto Smrekových básňach „spolupracoval“ aj jeho vtedajší životný údel, najmä fakt, že nemohol publikovať vlastnú básnickú tvorbu a že ho režim vysotil na okraj literárneho života. Svoj lós niesol veľmi ťažko, ako krivdu a tá len znásobovala jeho kritické stanoviská. Nechcel sa s takýmto postavením zmieriť a v celom rade básní sa proti nemu búri. Do roku 1958 mohol legálne iba prekladať (E. Ady: *Básne*, 1950; A. József: *Nie ja volám*, 1952; S. Petőfi: *Básne*, 1953), resp. písať pre deti (Maľovaná abeceda, 1954; Machule, 1956), aj keď sa jeho pôvodné verše sem-tam objavovali – v podstate od roku 1955 – v časopisoch a novinách. Tu sa sťažuje najmä na to, že kvôli „*chlebu*“ musí prekladať cudziu poéziu, kým „*verš môj kypí- / jak mlieko na ohni, čo ľud chce piť. / Brúsiť mám strely iných a tupiť svoje šípy. / Ja mŕtvych kriesiť mám, keď sám chcem žiť*“ (Ja musím prekladať, 7. 3. 1951). Smrek síce píše takmer horúčkovite, ale keďže nepublikuje, nie je prítomný v literárnom procese. A to je pre básnika, ktorý bol niekoľko desaťročí na výsluní a spoluvytváral – v podstate od prevratu – podobu modernej slovenskej poézie, takmer neznesiteľný fakt. Smrekov pocit ukrivdenosti znásobovalo vedomie, že je lepší majster slova ako väčšina tých, ktorí sa upísali komunistickému režimu. V básni *Zapadol som sa* dotýka aj tejto témy: „*Vy zapadli ste, hovoria mi / Ja na to: Áno, zapadol; / ale len snehom zapadol som; / jak snežienka som v lone hôr // Alebo možno že som ruža, / len nevidno ma: onuca / a hlina, slama, na mne ležia. / Lebo je zima treskúca*“ (*Zapadol som*, 6. 1. 1951).

Aj keď mal ťažké srdce na svojich niekdajších priateľov (L. Novomeský, M. Chorváth), nezanevrel na nich. Keď sa Laco Novomeský dostal v politike do nemilosti, Smrek ho pozdravil básňou *Svätý za dedinou* (s venovaním: L.-N-u; báseň je datovaná 17. 5. 1950), ktorá je holdom Novomeského poézii. Pozoruhodná je Smrekova predvídavosť, lebo už v treťom zázname v básni *Február 1948* (znovu pripomínam, že vznikla 29. 2. 1948) čítame verše: „*Žerú sa deti revolúcie, / pes zožral vlastný chvost. / Zbohom buď sloboda, / ach, sloboda, ty skvost. // Potopa ideí sa privalila, / človek už zatopí sa v tomto daždi. / Zbohom buď sloboda, zbohom buď navždy*.“ Toto lamento však vzápätí vystrieda vzdor (taký cudzí Jankovi Silanovi): „*Je vôbec ešte slnko, / čo nechá vykvitnúť nechty mojich rúk, / aby sa vryli / v nejakú dlaň a tvár?*“ Smrekova jasnozrivosť už v čase februárového prevratu a správny odhad toho, čo prichádza, udivujú. Dá sa to vysvetliť len tým, že v ňom bola naozaj hlboko zakotvená demokratickosť, že od začiatku chápal komunizmus ako diktatúru, šliaapajúcu po slobode ľudského individua, spoločnosti i tvorby. Namiesto slobody a lásky prichádzala poroba a nenávisť. A hoci sa „reálny socializmus“ vyvíjal a mal aj obdobie liberalizácie, ktorej dôsledky pocítil na sebe aj Ján Smrek (nielen publikoval ďalšie zbierky a začal vydávať spomienky – *Poézia moja láska* – ale dostalo sa mu aj oficiálnej pocty, keď ho v roku 1966 vymenovali za národného umelca, no základné črty systému – totalita, nemožnosť vysloviť opozičný názor, cenzúra tvorby atď. – pranierované Jánom Smrekom, trvali celých štyridsať rokov. Smrek sa skonu socializmu nedožil, ale veril, že jeho básne, písané do zásuvky písacieho stola, raz uzrú svetlo sveta:

*„Rok ešte vytrvám, aj ďalšie nato,  
predlžim čakanie, kým príde Pán.  
Že príde, uzriete. Keď vyjde kniha táto.  
Prorocstvo vložené je do jej strán.“*

(Je básnik napredaj? 13. 10. 1950)

Smrekove básnické komentáre k dobovým problémom a spoločensko-politickým deformáciám, hoci vošli do literárneho procesu oneskorene, menia mapu povojnovej slovenskej poézie (ba literatúry ako takej), najmä tú jej kapitolu, ktorá sa začala písať po februári 1948.<sup>9</sup> Ukázala, že prechod na socialistickú tvorbu nebol až taký „hladký“ ako sa pred novembrom 1989 zdalo. Zaznel tu silný a presvedčivý hlas „proti noci“ totality, ktorá prichádzala a ktorá sa mnohým zdala novým ránom. Podobne to platí – hoci v menšej miere – aj o „disidentských“ básňach Janka Silana a možno i ďalších básnikov, ktorí sa postupne odkrývajú a zviditeľnia.

Štúdia je individuálnym výstupom z grantového projektu *Poetika päťdesiatych rokov*. VEGA 2/5066/20, vedúca riešiteľka doc. PhDr. Jelena Paštéková, CSc.

#### SUMMARY

The article deals with the works of two poets: Janko Silan (1914 – 1984) and Ján Smrek (1898 – 1982). These works were written after the February 1948 and it was a kind of protest against the communist totality. Because of this reason it could be published only after 1989. There are relatively few poems to be dealt with from the work of Silan (part of them also connects with the occupation in 1968); Ján Smrek constantly critically coped with the communist regime during the whole decade and there are over thousand dissident poems devoted to it. Janko Silan was a Catholic priest (as a poet belonged to the circle of so called Catholic Modernism) and that was a reason why he dominantly reacted against the persecution of Church, imprisoning priests, liquidation of the monastic orders and so on. Except of the unequivocal denouncing of the facts, he articulated hope that the Catholic Church survives the torture of the historical situation and finally it will be strengthened. Ján Smrek responded the beginning of the totality regime from the position of democrat. He was convinced that socialism would mean liquidation of the civic rights and impossibility of free expression in creative works. He radically denounced political trials from the beginning of 50<sup>th</sup> which were followed by in imprisoning and executions. On the other hand he ironically commented the of those authors who were able to serve to the regime „for the mess of pottage“. Silan's and Smrek's „poems of inner exile“ proves that not all authors accepted the new political orientation spontaneously and positively as it has been usually talking about.

---

<sup>9</sup> „Okrem toho však Smrekova politická lyrika z rokov 1948 – 1956 mení celú tvár slovenskej poézie tohto obdobia. Ukazuje, že tu ako skrytý prameň, ponorný prúd pôsobil básnik, ktorý si jasnozrivo uchoval demokratické čítanie a jedinečnú ľudskú citlivosť aj v časoch najprv stádovitó oslavovaného národného a potom triedneho kolektivismu.“ ZAJAC, P.: Básne z fľašovej pošty. Romboid, 30, 1995, č. 9, s. 61.